

Lucie GALBAVÁ – Martina HALÍŘOVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ

Vývoj obsahu pojmu bratrstva v nejstarších česky psaných slovnících

Naším úkolem bylo zjistit vývoj obsahu pojmu „bratrstvo“ v nejstarších česky psaných slovnících z devatenáctého a počátku dvacátého století. Mezi vybrané slovníky jsme zahrnuly Slovník česko-německý Josefa Jungmanna, Slovník naučný redigovaný Františkem Ladislavem Riegre, Ottův slovník naučný, Gebauerův slovník staročeský, Masarykův a Komenského slovník naučný. Skupinu pak doplnil Nový ilustrovaný slovník naučný, který byl vydán v roce 1930.

Ve většině slovníků je pojem bratrstvo sledován v několika významových rovinách. Při studiu jsme věnovaly pozornost heslům bratrstva, terciáři, literáti a jejich ekvivalentům. Ve svém příspěvku se budeme věnovat převážně heslům obsaženým v Riegrově a Ottově slovníku naučném, protože ta byla v rámci zkoumaného souboru vypracována nejpodrobněji. Jednotlivé slovníky jsou řazeny chronologicky tak, jak byly postupně vydávány.

Nejstarším česky psaným slovníkem je pětidílný Slovník česko-německý vydaný Josefem Jungmannem, kde pod pojmem bratrstvo nalezneme různá synonyma jako tovaryšstvo nebo spolek. Pojem bratrstvo je zde vysvětlen jako „spojení se k nábožným a dobrým skutkům“, rovněž jsou zde bratrstva vykládána jako sdružení věřících.¹

V Riegrově slovníku naučném, který vycházel v letech 1860-1874, nalezneme hesla „bratrstva horního řádu“, „náboženská bratrstva“,² „bratrstva

¹ Josef JUNGSMANN, *Slovník česko - německý*, díl I. (A – J), Praha 1989, s. 1835-1839.

² „Bratrstva náboženská jsou jednoty osob světských, mající účel konati jisté zvláštní pobožnosti a dobré skutky, liší se od řádů řeholních, jichž údové žijí společně, vázání jsouce třemi sliby: čistoty, chudoby a poslušnosti. Rozeznávají se také od spolků tak nazvaných terciárů a terciárek, totiž osob světských přivtělených některé řeholi k účelům jejím, pokud se tyto srovnávají s živobytím laickým. Původem sáhají b. n. vůbec do středního věku, bratrstva k pochování umrlých a ke hlídání nemocných až k nejstarším časům církve. V říši Rakouské byla všechna

vojenská“, „bratrstva horní“ a „bratrstvo sv. Anny“. Kromě výše zmíněných je zde vysvětleno také heslo „literák“, pod nímž je myšlen příslušník literátského bratrstva.³ Hesla „terciáři“ nebo „bratrstvo třetího řádu“ nebyla do slovníku samostatně vypracována, ačkoliv je autor hesla „bratrstva náboženská“ striktně odděluje.⁴

Třetím v pořadí byl Ottův slovník naučný vydávaný v letech 1888-1909. V Ottově slovníku nalezneme „bratrstva horní“, „bratrstva městská“ s odkazem na cechy, „bratrstva ruská“, „vojenská“ a „církvní“.⁵ Kromě toho Ottův slovník naučný vysvětluje také heslo „terciáři“.⁶ To je na rozdíl od hesla „literáti“, které je v Ottově slovníku nejpodrobněji rozebráno (tři a půl strany), velmi stručné.⁷

b. zákonem císaře Josefa II. zrušena a nařízeno nové jedinké v každé faře b. účinné lásky k bližnímu pod ochranou našeho Spasitele Ježíše Krista, kteréž by i provázelo Pána Boha k nemocným. [...]“⁴. Viz František Ladislav RIEGER (red.), *Slovník naučný*, díl I., Praha 1860.

³ „Literák též literát, od lat. litera (písmě), člověk znající čísti a zpívati, jací před službami božími a při nich v kostele žalmy a písně prozpěvovali. Povstali po skončených válkách husitských v XV. stol. ku pozdvížení kleslé tenkrát nábožnosti a byli z počátku ve městec a obcích velemocní muži, z většího dílu usedlí tam bakaláři a učenci (odtud *literáci*), a jednota jejich slula bratrstvo literácké, kůr literácký, majíc zákony své zvláštní, protokoly a knihy, v kteréž jich pravidla a pojednání vepsána byla. I zvláštní jmění a zboží (záduši a zpěvné knihy, kancionály) veliké ceny mívali, jsouce odkazy v závětech nábožných lidí nemálo podporováni. Nejvíce rozšířeny tyto spolky v XVII. stol., ač tu již učenců mezi nimi ubývalo, až konec XVIII. dílem směrem svým nevěře příznivým, dílem i jich vlastní vinou pro nadutost, obžerství, nehospodaření a p. v. údů i sborů, i je zahubil, tak že jen sem tam některý literácký spolek (kupř. v Rakovnice) se uchoval, ovšem zbaven nejvíce záduši svého, kteréž po zákoně dotací školní připadlo. Nejnověji koncil Pražský (Tit. 2. cap. VIII.) a synody biskupské z r. 1863 velice doléhají na oživení tohoto k oslavení služeb božích důležitého ústavu, a obšírná o tom podávají nařízení. [...]“⁴. Viz F. L. RIEGER, *Slovník naučný*, díl IV., Praha 1865, s. 1317-1318.

⁴ Na III. pardubickém bienále byl vysloven názor, že terciáři patří mezi bratrstva a neměli by se tedy vyčleňovat.

⁵ „Bratrstvo církvní jest dobrovolné, od církvní vrchnosti povolené, pod její správu postavené a k jistému chrámu příslušné sdružení věřících ke zvláštním skutkům nábožnosti nebo křesťanské dobročinnosti. Členové b-stev žijí uprostřed světa, čímž liší se od řádů či řeholí. Členové b-stev neskládají slibu zvláštního, nýbrž pouze vstoupením svým do b-stva zavazují se, že povinnosti sobě uložené plniti budou, a mohou tudíž vždycky opět z b-va vystoupiti. B-va zřizovati náleží v každé diecési biskupovi. Představeným b-va jest buď farář nebo jiný kněz, začasté však i nekněz. Pravidlem jest, aby každý člen při zápise svém do b-va byl osobně přítomen. V zemích říše Rakouské byla císařem Josefem II. ku konci 17. věku všecka bratrstva zrušena. Leč v době novější od r. 1856 nečiní se proti zřizování b-stev c-ch se strany státu žádná překážky. [...]“⁴. Viz *Ottův slovník naučný*, díl IV., Praha 1896, s. 595-596.

⁶ „Terciáři (terciářky) nazývají se v katol. církvi údové tzv. „třetích řádů“, t. j. osoby, jež žijí podle jakési řehole a nějakým odznakem ve spojení nebo konfederaci volnější neb užší s některým řádem duchovním, a to buď soukromě a samotny, nebo společně v klášteřích. Nejstarší světské třetí řády jsou sv. Norberta, sv. Dominika, sv. Františka, karmelitánů, augustiánů, minimů, trinitářů, eudistů a oblátů řádu sv. Benedikta. Nejrozšířenější mezi všemi jest třetí řád františkánský, jenž má ode dávna dokonce vlastní kláštery, z nichž však se posud udrželo se jen asi 25 v Itálii a Dalmácii. Řeholní to odvětví sv. Františka bylo znovu zřízeno od papeže Lva

V Masarykově slovníku, jenž byl publikován v letech 1925-1933, jsou obsažena hesla „bratrstvo“, „bratrstva horní“, „bratrstva městská“, „bratrstva žoldněřů“ a „církvní bratrstvo“.⁸ Heslem „bratrstva“ bez přívlasktu jsou v tomto slovníku míněna husitská bratrstva. Kromě toho jsou zde zmíněna i některá existující bratrstva jako např. „bratrstvo sv. Barbory“, „bratří apoštolové“ apod.⁹ Hesla „literátská bratrstva“, „terciáři“ a jejich ekvivalenty se zde vůbec nevyskytují. Pod pojmem „bratrstvo horní“ se skrývá spolek stálých hutníků a horníků. Pojem „vojenská bratrstva“ odkazuje na roty.

XIII. r. 1888. Přčetné jiné mužské a ženské kongregace s názvem řeholních bratří milosrdných a školských sester sv. Františka aj., např. mateřské domy v Opavě, Mor. Třebové, Vöcklabrucku, ve Vidni-V. Harmanngasse, v Praze atd., ve všech skoro katolických zemích jsou vlastně klášterní t. františkánského řádu. Ale i řád karmelitánský, dominikánský, praemonstrátský, benediktinský, trapistský a trinitářský má v novějších dobách své vlastní kláštery pro terciárky, kteří se od ostatních řádů v oděvu a způsobu žití neliší, ale nemají slavných slibů ani přísné klausury.“ Viz *Ottův slovník naučný*, díl XXIV., Praha 1906, s. 249-250.

⁷ „Literáti (sborové l-tův, kůry literácké, literáci) byli u nás v minulých stoletích společnosti či bratrstva, svými stanovami od vrchnosti světské neb duchovní stvrzenými se fídící, jichž předním účelem bylo pěstování zpěvu kostelního. Sborové l-tův vznikli na půdě české a výhradně zde také se vyvíjeli a vzkvétali, s národem pak také poklesli, až vládou úplně byli zrušeni. Působnost l-tův v čas rozkvětu jejich nezůstávala obmezena pouze na zpěv kostelní, leč vztahovala se na rozličné důležitosti obecné a veřejné spojené s kostelem a službami božími, i zasluhuje tudíž, aby po zásluze byla ceněna. – Zpívání písní při bohoslužbách jest zvykem prastarým; zpíval pak nejen kněží, ale i laikové. [...] Ve 14. stol. povstala v Čechách různá bratrstva (např. bratrstvo Těla božího v Praze a Kutné Hoře, bratstvo malířův a jiných řemeslníků) a přední povinnosti členů jejich bylo, navštěvovati v určité dny služby boží a vykonávati modlitby a zpěvy za zeměle spolučeny [...] Hned od prvopočátku nazývali se členové bratrstev těchto „literáti“. [...] V mnohých městech považováno za povinnost předních hodnostářů obecních, [...], aby rychtář, purkmistr a radní za starší sborů literáckých voleni bývali. [...] Sborové literáčtí měli jako jiná bratrstva ode dávna své stanovy. Zřízení jich bylo cechovní – jako vůbec ve středověku u všech společností, stanovy pak u všech sborů co do podstaty stejné. [...] Členové sborů literárních měli povinnost přicházeti pravidelně a v čas, když znamená zvoncem po prvé dáno bylo, do kostela a usaditi se na místě vykázaném buď na kruchtě kostelní aneb na kruchtě literácké, někde i před oltářem, kdež za dohlídky některého ze starších knihy zpěvní byly vyloženy. [...]“ Viz *Ottův slovník naučný*, díl XVI., Praha 1900, s. 147-151.

⁸ „Bratrstvo církvvní (lat. confraternitas), církv. společnost kat., zřízená na pěstění náb. života. B-a vznikala již ve střv., zejm. pod vlivem žebravých řeholi, pro společné modlitby pobožností a dobré skutky. Vlastní jejich rozkvět začíná teprve v době protireformační. Byla vhodným prostředkem získati široké vrstvy pro kat. zbožnost i věrnou oddanost církví. V nové době – po krizi v období osvícenském – jsou b-a nositeli osobité poreformační zbožnosti kat., mariánského kultu, ctění Srdce Ježíšova a oltářní mystiky. B. se liší od řeholních řádů tím, že jeho členové neskládají zvláštních slibů, žijí v povolání občanském a nosí obyčejný šat. Na rozdíl od pouhých spolků náb. (pia uniones) jsou b-a zřizována i rozpouštěna příslušným biskupem a bývají obdařena od papeže odpustky. Jejich předsedou má býti zpravidla kněz. [...]“ Viz *Masarykův slovník naučný*, díl I., Praha 1925, s. 617-618.

⁹ Tamtéž.

Gebauerův slovník staročeský dává pojmu bratrstvo dva významy. Prvním z nich je výklad slova bratrstva jako „přátelství bratrské či Bruderschaft“ a druhým významem je „spolek cechovní“.¹⁰

Hesla obsažená v Komenského slovníku naučném, jenž vycházel v letech 1937-1938, jsou zcela převzata z Nového velkého ilustrovaného slovníku naučného.¹¹

Na rozdíl od Masarykova a Komenského slovníku, kde jsou jednotlivé příspěvky anonymní, lze v Riegrově a Ottově slovníku naučném zjistit i autory jednotlivých hesel. Většinou se jedná o uznávané osobnosti té doby. V případě prvního českého encyklopedického podniku, Riegrova slovníku naučného, se většinou jedná o autority, které měly úzké vazby na obrozenecké kruhy, a odborníky v daném oboru. Např. autorem hesla „bratrstva horního řádu“ je August Beer, profesor na hornické akademii v Příbrami. Také hesla, která přinesl Ottův slovník naučný, zpracovali přední odborníci. Například specialista na problematiku vývoje měst Zikmund Winter zpracoval heslo „bratrstva městská“. Podobně tomu bylo i u ostatních hesel.

V jednotlivých slovnících se pojetí hesla bratrstvo neliší. Rozdílné je pouze jeho zpracování. Například v Riegrově slovníku narazíme na heslo „bratrstvo svaté Anny“, které se však již nevyskytuje v Ottově slovníku naučném. Heslo „bratrstva horního řádu“, které nalezneme v Riegrově slovníku naučném, bylo v Ottově slovníku včleněno do hesla „horní bratrstva“. Zcela nově se v Ottově slovníku naučném objevuje pojem „bratrstva ruská“.¹² Autorem tohoto hesla byl Petr Durdík, který působil jako profesor na střední škole v Praze. Byl rovněž odborným redaktorem pro pedagogiku při Ottově slovníku naučném. Překládal také ruskou literaturu. Myslíme si, že toto heslo pravděpodobně souvisí s rostoucím dobovým zájmem o Rusko a jeho kulturu.

V Riegrově a Ottově slovníku naučném se pak dané téma skrývá pod pojmem „bratrstva vojenská“, přičemž je čtenář odkazován na heslo „roty“. Teprve až v Masarykově slovníku naučném narazíme na samostatný pojem bratrstvo, autor ho ovšem nepojal v obecném slova smyslu, ale ztotožnil s husitskými vojenskými sbory. V žádném slovníku tedy nenarazíme na obecný výklad pojmu „bratrstvo“. Vždy je uveden s upřesňujícím přívlastkem.

Dá se říci, že Riegrův slovník naučný zůstával po dlouhou dobu jakýmsi vzorem, z něhož byla brána inspirace pro další nakladatelské podniky tohoto rázu.

¹⁰ Jan GEBAUER, *Slovník staročeský*, díl I. (A – J), Praha 1903.

¹¹ *Nový velký ilustrovaný slovník naučný*, svazek III. (Bks – Cír), Praha 1930.

¹² „Bratrstva ruská byly za středověku na Jižní Rusi, v Litvě a Hališi spolky pravoslavných křesťanů, které pojednávaly v jednotlivých farních osadách o věcech obecně důležitých, zvláště však církevních. Velikého významu nabyla b. r. po unii brestské r. 1596, kdy hájiti jim bylo náboženství pravoslavného a národnosti ruské proti vládě polské. [...]“. Viz *Ottův slovník naučný*, díl IV., Praha 1896, s. 595-596.

V jednotlivých slovnících si je řada hesel podobná, je to z toho důvodu, že se dobové nazírání na určité pojmy neměnilo. Díky slovníkům lze sledovat vývoj vědy, společnosti a také myšlení.

Zusammenfassung:

Die Entwicklung des Begriffes „Bruderschaft“ in den ältesten tschechischen Lexiken

Der Artikel handelt über die Entwicklung des Begriffes „Bruderschaft“ in den ältesten tschechischen Lexiken. Zu diesen Lexiken gehört Jungmann's Tschechisch-deutsches Wörterbuch, die von F. L. Rieger redigierte Enzyklopädie, Otta's Enzyklopädie, Gebauer's Wörterbuch von Altschechisch, Masaryk's Enzyklopädie und zuletzt Comenius's Enzyklopädie.

Die Autorinnen verfolgen wie sich das Begriff „Bruderschaft“ in diesen Lexiken ändert, welche Stichwörter beinhaltet er und wie umfangreich ist er ausgearbeitet. Am detailliersten ist das Begriff in der Rieger's und Otta's Enzyklopädie ausgearbeitet, darum wird in dem Artiki ein Akzent auf diese Enzyklopädien gegeben. Die Autorinnen feststellten, dass das Begriff sich wortschätzlich nicht ändert. In den Lexiken weicht nur die Ausarbeitung dieses Begriffes ab.

Bratrstva